

ШЫН

№26
(19216)

2019 чылдың
март 12
вторник

Хүннүн үнери — 06.54
Ажары — 18.26
Хүн дурту — 11.32

Садар өртээ хостуг 12+

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

БАЙЫРЛЫГ КЫШ! ЭКИИ ЧАС!

Фоторепортаж

Шыты үдээнинге, часты уткаа-тураскааткан байырлал — Мас-да. Найысылал Кызылдың Арат Байырлал эгелээринге чедир азлек. Ол дүштекиниң таптыг-ла турда эгелээр. Ол хиреде Арат «кижи бажы кизирт...».

«Оо-оо! аттыг национал хөгжүм-шии кирер чада чаңчыл езугаар сцена апарган. Үн күштелдирер херекселдер, микрофоннар артис-манап тур.

Ирнүүн оң талазында майгынчы-да барааннарын делгегилепкен ыкчылар садыглап эгелей бер-варнын барааннарын аразында чок дээр! А театрың солагай та-да майгынчыгаштарда хоорайның турлар садтарының коллективте-Масленица байырлалының мөө-е киржири-биле белеткеп алган ыг чаагай, янзы-бүрү өңнерлиг, ы холумактарлыг блиныларын кижилерниң хөйүн! Калбакка-ган блинылар, шөйбек азы дөр-кылдыр дүрүп кан блинылар, хап ышкаш кылдыр дүйүп каан-тар... Танк азы Хар-кыс кылдыр каан блиныларны көргөш, блины-ыкчыларының тывынгырын киж-канмас де.

а Республикада Казактар ниити-иң («Станица Белоцарская») рының бузу бургураар чүве тур. алчыларын изиг чигирлиг шайы-аа быжырган изиг блинылары-хуп турлар. Байырлалдың изиг-ының бир дугаарын олардан ам-рушкүге душтум. Мед-биле чаап-иының чаагайы!

культура төвүнүң майгынчыгажы. пирогтар, ватрушкалар, баран-

рлалдың башкарыкчызының оюн-кыйгызы Арат шөлүн дола берди. арынга, паш-сава, аш-чемниң магадап турган улус-чон шупту-углаптыгыс.

шупту бээр чыгылар, чонум! Мас-келди-ле! 10 секунда арты. Шупту-нар, чээ! 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10! Экии, ица! Чоннуң ынак байырлалы!

Экии, Час! Байырлыг, Кыш! — дээн башкарыкчы-биле деңге шупту алгыржып, Масленицаны уткуп алдыгыс. Шынап-ла, чассыг, чылыг хүн-дүр звесле. Агаарның температурасы -1. Тос-тостуң -45 граду-зун тоовас кызылчылар ону чүү соок дээр ийик аан!

Бо-ла болгай, байырлалдың эгелек-чилери. Каттырынчыг, чаптанчыг кылдыр кеттинген скоморохтар, корабейниктер мурнун былаажып сценаже үне халчып келди. Эрес хейлер чечен-мергенинге чаржалажып, мөөрейлежи берди. «Чо-дазын сый» оюн-баштак одажып тур, каткы-хөг-даа диңмиттелди! Ол аразын-да корабейниктерниң халас үлөп чоруп турганы вареньеги блиныны чооглаар аас-кежикке таварыштым.

Сценаже Орус культура төвүнүн чанында «Раздолье» бөлүүнүн (удур-тукчузу Отчугаш Сендажы) Марина Климинаның «Ой-да» коллективиниң, Татьяна Сафарованың «Траусены» ансамблиниң ыраажылары хамыктың кичээнгейин хаара туда берди. Каш аңы үнге ырлажып турарының чаражы!

Байырлалдың башкарыкчызы — культураның хоочуну, чоокта чаа алдар-лыг атка төлептиг болган Ирина Тархано-ва сценаже Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Карим Сагаан-оолду база хоо-райның Төлээлекчилер хуралының даргазы Ирина Казанцеваны чалапты. Ийи удуртукчу чылыг-чимчак сөстөрни чугаалап, кызылчыларга кышты шыдамык эрткени-биле байыр чедирип, частың байырлалы Масленицада эки ойнап-хөглеп, дыштанып алырын күзеп, байырлалдың организагыларына өөрүп четтиргенин иелеретти. А башкарыкчы ийи удуртукчу-ну «Жюри кежигүннери болурунче чалап, хамык чаагай аш-чемин делгеп алган коллективтерниң тиелекчизин тодарады-ры-биле үдөп чорудупту.

Ол аразында блины чииринге мөө-рейни чарлапты. Кончуг шыырак дээн эрлер улуг тавактарда салган блинылар-ны чип-ле эгеледилер! Бузу буруңайнып турар блиныларны олар бот-боттарынче көржү аарак аксынче кири каап-ла турлар. Элээн болганда тиелекчи-даа тодараан. Ол дээрме мөге шыырак мага-боттук

Херел Биче-оол дээрзи болду. Шаңнал белээн болгаш боодап чечектерин кус-пактапкан бар чораан Херелден айтыр-дым: «Чогул чежени чиптиң, Херел?». «Ыттап бербес мен, хоптак атка кирер дээн звес, ынчалза-даа белектер дээш тиилеп үндүм» — дидир. Эр хей!

Ында-мында оюн-тоглаа, маргылдаа, мөөрей-ле эңдерик, четтигер шааң-биле киржи болур сен, көрүп, магадап болур сен.

«Масленицаның чагызы». Хамык аныяктар, эр хиндиктиг чон ооң баарында чыылган тур. Көрүкчүлөр — аарыкчылар мырыңай эмгежок. Аныяк оолдар үнүп-үнүп, ортузунга четкеш, күжү төнгөш, дедир бадып-даа турар. Бир аныяк оол үнүп бар чор: «Айдыс! Сен шыдаар сен, че-ве, че-ве!» дээн эжиниң алгызы-даа аажок. Шынап-ла, хөйүн өөрүшкүзүн, адааргалын хайныктырып ол оол чагының сыр бажынга четти. Айдыс Дүвен «Мечта» деп электроплатканы ойнап алды.

Ооң соонда үнген-не киж-ыяп чагының бажынга чедип турар апарды де. Чаян Дамба (пылесос), Сайын Сотпа (чылыдар плита) Аир Аракчаа (тефаль-хөнек) дизе-ле, сес белек эзлерин тыпкан. «Мөөрейниң эң кол белээ — ийи хаван оолдары» деп чарлаптарга, бир орус омактыг эр чагыже үнүп кагды. «Кандыг кончуг өөрөнгөн киж-боор, демин-не бир дугаарында-ла чоп үнмээни ол дээр сен?!» дижи, көрүкчүлөр аравыста чу-гаалажып тур бис. Шынап-ла, ол орус оол карак чивеш аразында чагы бажынга четкеш, бады келди. Алексей Мамонтов тиилээн! — деп чарлаптарга, диңмиттиг адыш часкаашкыннары чаңгылыны бер-ди. Тараачын-фермер ажил-агыйының удуртукчузу Шораана Валерьевна Мон-гуш бо мөөрейниң деткикчизи болуп, ийи хаван оглун тиелекчиге берген бооп-тур ийин. Ниитизи-биле чагы бажынче үнүксээннерниң даңзызында 72 киж-бижиткен болду. Ынчалза-даа 47 киж-үнүп четтиккени-биле мөөрей доозулду. Чагыже үнгеннерни сонугурап турар аравыста чергелештир еске мөөрейлер болуп каапкан болду. Сыртык-биле сок-чуру, күжүн шенежип шой көдүрери дээш еске-даа.

(Уланчызы 8-ки арында). ➡

ЧАС-БИЛЕ КАДЫ КЕЛГЕН ЧАРАШ ШАҢНАЛДАР

Март 7-де В. Көк-оол атыг национал хөгжүм-шин театрына Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү Март 8-ке тураскааткан байырлыг хурал болуп эрткен. Аңаа республиканың бүгү хоорай, суурларындан болгаш найысылал Кызылдан ат-сураглыг, амыдыралда активчи туруштуг херээжен чон чыылган. Аяныг, чараш кылдыр көттинген, арыннарында хүлүмзүрүг чайнаан аваларны көөргө, чоргааранчыын чүү дээр!

Бот-боттарына байыр чедирип, мендилешип, амыдырал-чуртталгазын, ажил-ижин чай када солчуп чугаалажып турар аразында, көжеге ажитынып, оларны залче чалай берди. Артистерниң аян туткан ыр-шоорунга, сеткилдерни хей-аът кирип турар шүлүктөрүнүн таалалына ала-чайгаар кижилалы бээр.

Март 8 байырлалын таварыштыр херээжен чонга байыр чедирери-биле сценаже Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолду чалапты.

Шолбан Валерьевич Москваже сургакчылаашкындан келген дораан театрже далажып, Тываның алдарлыг херээженнеринге байыр чедирери-биле чедип келгени ол.

— Эргим чаңгыс чер-чуртугларым, эргим херээжен чонувус! Частың башкы байырының хүнүнде Силер бүгү-делегейниң ужуражыры кайгамчык өөрүшкүдүр. Март 8-тин хүнү дээрге бистерге, эр хиндиктиг кижилерге, Силерге — амыдыралдың чаяакчылары ачы-буянныг аваларже, өөвүс иштинче, угбаларывысче, кыс дуңмаларывысче база катап улуг кичээнге салырының чылдагааны-дыр. Шупту эр хиндиктиглерниң өмүнээзинден ажил-агыйларның алдарлыг хоочуннарына, удуртукчуларынга болгаш Тываның национал театрында чыылган бүгү херээженнерни таварыштыр частың чараш байырлалы Март 8 уткуштур изиг байырымны чедирип тур мен. Силерниң бойдустан чаяаттыг чараш-каазыңарның, энерелдиг сагыш-сеткилиңерниң, өгнүң одун кезээде чылыг, чырык, арыг-силиг

тудуп чорууруңарның ачызында бистер, эрлер, база өрү тырттынып, маадырлыг чорукту болгаш күш-ажылчы чедишкннерни кылыксай бээривис чажыт эвес. Силер дээрге амыдыралдың дөзү-дүр силер. Ава кижиниң авыралында ажи-төлү аас-кежиктиг чурттап чоруур. Хей ажи-төлүг өг-бүлелерниң саны чылдан чылче өзүп турар байдалдың артында силер, иелер, ажи-төлдериниң келир үезинге бүзүрелиңер болгаш эки чуртталганы чедип алыр дээн турасорууңарның көскү демдээ-дир. Ол ындыг болур-даа ужурулуг. Ынчангаш бистиң эргим аваларывыска, кырган-аваларывыска угбаларывыска аас-кежик болгаш өөрүшкүнү, чаптанчыг уругларывыска Бүгү-делегейниң кайгамчык байырлалы Март 8 таварыштыр аас-кежикти, кадыкшылды болгаш өөрүшкүнү сеткилимниң ханызындан күзеп тур мен! Частың чараш байырлалы-биле!

Бөгүн чөрүлдээрлиг болгаш социал айтырыглар чидигленген ниитилелде херээжен кижилер үнелеп четтинмес рольду ойнап турар. Кандыг-даа хөөредиг чокка, бөгүн бүгү делегей болгаш кайы-бир аңгы

чоннуң-даа амыдырал-чуртталгазы херээжен кижиден дорту-биле хамааржыр болгаш ооң чүткүл-соруу, күзелдеринден, харысалгазындан болгаш бердинген чоруундан дыка хамааржыр.

Ам чаа безин республиканың улус ажил-агыйының аңгы-аңгы адырларына ажилдап чораан, ажилдап турар кайгамчык херээженнери-биле ужураштым. Оларның шуптузунуң быжыг туруштуун, амыдырал от-чаячы хүлээлгезин ханызы-биле медресе билирин, боттарына бүзүрелдин, кижилерни хей-аът кириптер хуулгазын күжүн магададым.

Оларның аразында кымнары-чокдээр! Тыва Республиканың улустуң эмчизи Екатерина Кыргысовна Норбу ам-даа бичии чаш хамаатыларның чырык черге чаяаттынарына үлүүн кириштирип чоруур. Ооң чылыг чымчак холдары чеже өпояларны хүлээп албаан дээр, санап четпес бис.

Снежана Спартаковна Куулар — Чадаана хоорайның № 1 школазының физика башкызы. 2019 чылда ол Бүгү-российи башкылар конкурзунга («Мээң эң эки кичээлим») тиилекчи

болган. Ооң өөреникчилери ЕГЭ-ниң түңнелдери-биле быжыг билигнин көргүзүп турар. Аныяк коллегаларының дагдыныкчызы болбушаан, арга-дуржулгазын үлежип чоруур. Кайгамчык башкының өөнүң ээзи база күш-ажылчы кижилер болганында элдептиг чүве чок, ол муңчу малчын!

Ча адарына Россияның алдарлыг тренери, Россияның күш-культуразының болгаш спортунуң алдарлыг ажилдакчызы Раиса Сергеевна Тутатчикова өөнүң ээзи Евгений Тутатчиков-биле кады дыка хей спортчуларны, янзы-бүрү маргылдааларның тиилекчилерин кижизидип шыдаан. Оларның аразында уруу Елена Достай — Россияның алдарлыг спорт мастери, Афиныга болган олимпий оюннарының киржикчизи. Тутатчиковтарның өг-бүлөзи Тывага ча адарының спортунуң хөгжүлдэзинге кайгамчык идигни берген.

Кызыл хоорайның Орус культура төвүнүн директору Татьяна Владимировна Краснопивцева бурунгаар чүткүлдүг чоруп оран улуг, күштүг корабль дег, коллективин бүзүрелдиг башкарып оран. Бо коллектив республиканың чурттакчы чонунуң националдар аразында

харылзаазын быжыглаарына канчаар-даа аажок улуг үлүүн кириштирип турар.

Балгазынның ыяш ажил-агыйына 32 чыл ажилдаан Надежда Демьяновна Козлова апрельде 60 харлаар юбилейин демдеглээр. Иркутскиниң аргарыг ажил-агый техникумун дооскаш-ла, ол Тывага ажилдап эгелзэн. Балгазынның хадыларлыг аргазы ооң күш-ажылының ачызында өзүп, мандып, чаартынып турар. Надежда Демьяновна, байыр чедирип тур мен!

Эргим херээженнер! Тывада бүгү-ле чүүлдер силерниң эктиңерде туттунуп турар деп бүзүрелдиг-биле чугаалап болур мен. Малчыннар, башкылар, социал ажилдакчылар, эмчилер, эмчи сестралары, поварлар, сайгарлыкчылар, кижизидикчилер, инженерлер, чогаалчылар болгаш өске-даа мергежилдин кысчону кызымаккай күш-ажылының ачызында бичии Тывавысты сайзыратчып, келир үениң салгалдарына быжыг дөстү тургузуп турар. 2019 чылда Тыва Республиканың Дээди Хуралына Айыткалымга мурнады хөгжүдөр сорулгаларны тодаратпышаан, «Күш-ажылчы кижиниң чылын» чарлаарын болгаш «Эң эки күш-ажылчы түңнелдери болгаш чедишкннери дээш» деп шаңналды тургузарын сүмөлзэн мен. Тываның херээженнери ону деткип, идепкейли-биле киришкеш, боттарының төлөптиг ажил-ижин көргүзөр боор дээрзинге бүзүрээр мен.

«Чурттап турар суурум» деп төлөвилел көдээниң чурттакчыларын каттыштырар эгелзешкин болуп, боттарының амыдырал-чуртталгазын экижидер

күзелениң боттанды берип турарын демдим. Бо төлөвилелди шимчедикчи күжү силер дээрзинге идеп эргим херээжен чон, — чаңгыс чер-чурттуг картофель, ногаа оңче звилелдээр үе ке. Урезин-биле хандыра чангаш рынокта өрт олурбас кылдыр элбег-бүлелер өстүрүп, чөмгөрер, азыраар арлазын.

Байырлалда авайыр чедирбишаан, ыл ажи-төлүг иелерге ийрнэ чедирип тур мен. Черге чедир мөгөйби бүрүде ажи-төл дээ човаашкыныңар дээ генимни иелередиң амыдыралда чеже-гелер турза, чырык төлдү дидими-биле чабуяныңар дээш мөгөйи.

Чырык черге ачары дег буян турб хей ажи-төлүг иелер кичээнгеде болу берг чүг. Федералдыг Хуралдент Владимир Путин Айыткалында хей ажи-төлүг иелерге хамаарышты хей деткимчелер не дыңнаткан. Чижевээр төл көвүдзэн тудум, эвээжээр» дээн ышкарал байдалы чегей өг-бүрүг төрүттүнген дээш пособиени өстүрер, уругнуң азыралы дээш 10 муң рубль чедер, чээлизи дээш чиигелде саазы төнгүжеге күштү үш дугаар азы оон хей төрүттүнген аныяк өг-бү ипотека чээлизин д дээш, ие капиталында федералдыг бюджеттен рубльди төлөп бээр. Би ажи-төлүг өг-бүлелер публикага федералдыг деткимче чугула херек өйүндө болуп турары өй.

Эргим өңүктөр! Байырлалының бүдү Тываның төлөптиг хей нериниң аттарыныче каткеликседим. Ылаңгыя мөөредилге, культурада херээженнерниң чедишкннери Бо адырларда ажилда херээженнерниң саны 62, 81,9 хуу чедип турар. С эң-не төлөптиглеринге шаңналдарын тыпсыр — дээш, Шолбан Валерьевич оларны адап, сценаже чыг.

«Тыва Республика дык камгалалының ылыг ажилдакчызы» Ху атты Республиканың уругларның кадыын быж төвүнүн педиастр-эмчизи да Дадар-ооловна Идамга Республиканың улустуң «зы» атты Кызыл кожуун Хем суурда № 1 школан дыл болгаш чогаал ба Роза Кара-ооловна Хер «Күш-ажылга ышгарал» Республиканың медалын кожуунуң культура эргели начальниги Алефтина Ока овна Халбажыкка тывыск Бедик шаңналдарны кан соонда, ТР-ниң Ба Ш.В. Кара-оол база катан ның бүгү херээженнери йыр чедирип, өг-бүлел аас-кежикти, кадыкшыл гаадыкчы болгаш ажил чедишкннерни күззэн.

Байырлал солун конфе ле доозулган.

Светлана БА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижиктери-биле шаңнаарының дугайында

Эй чылдарда ак сеткилдиг ажылы
Тыва Республиканың Башты-
ңы Хүндүлел бижии-биле шаң-
на болза:

Татьяна Байыр-ооловна Монгушту –
Тыва Республиканың Дээди Хуралының
Президенти (парламентизиниң) социал-политика
комитетинин даргазының
аңгызы;

Неслав Владимирович Носорев –
Тыва Республиканың Дээди Хуралының
Президенти (парламентизиниң) социал-политика
комитетинин даргазының
аңгызы;

Эдмила Күжүгетовна Ондарны –
Тыва Республиканың Дээди Хуралының
Президенти (парламентизиниң) Аппаратының чагаа-
тер хүлээп алыр килдизиниң на-
иңи;

Ан Борисович Тарасовту – «Суг-
дар канализация четкизи» кызы-
ан харысалгалыг ниитилелдин
содурар станциязының машинизи;
Тонида Самуиловна Фокина –
«КФ» кызыгаарлаан харысал-
ниитилелдин директору, «Тыва

Республиканың тудугжулар эвилели» ре-
гион каттыжышкынының президентизи;

Маргарита Михайловна Чүлдүмнү –
Тыва Республиканың Дээди Хуралының
(парламентизиниң) депутаты.

Өөредилге болгаш эртем адырынга
хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы
дээш

Алевтин Кимович Делгерни – «Кы-
зыл хоорайның №9 гимназиясы» муни-
ципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге
албан чериниң физика башкызы;

Елена Мандан-ооловна Кууларны –
«Тываның күрүне университети» дээди
өөредилгениң федералдыг күрүнениң
бюджеттиг өөредилге албан чериниң
Тыва филология болгаш ниити дыл
эртемнериниң кафедра эргелекчизи;

Татьяна Базыр-ооловна Монгушту –
Чаа-Хөл кожуунун «Ак-Турук суурнун
ортумак ниити өөредилге школасы» му-
ниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге
албан чериниң орус дыл болгаш чогаал
башкызы;

Чечек Деспи-ооловна Шавыраа-

ны – Тываның күрүне университети»
дээди өөредилгениң федералдыг күрү-
нениң бюджеттиг өөредилге албан
чериниң «Транспорт технологияларының
хевирлериниң» кафедра эргелекчизи.

Кадык камгалал адырынга хөй
чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Александра Николаевна Болодту –
Кеземче күүселдезиниң федералдыг
албанының Медицина санитарлыг 19
дугаарлыг кезээниң «2 дугаарлыг ту-
беркулез эмнелгези» күрүнениң феде-
ралдыг кадык камгалал албан чериниң
(Кызыл хоорайның ЛИУ-2) 3 дугаарлыг
туберкулез өкпе салбырының эмнээшкін
өрээлиниң эмчи сестразы;

Альберт Анай-оолович Конгарны –
Кеземче күүселдезиниң федералдыг
албанының Медицина санитарлыг 19
дугаарлыг кезээниң «2 дугаарлыг ту-
беркулез эмнелгези» күрүнениң феде-
ралдыг кадык камгалал албан чериниң
(Кызыл хоорайның ЛИУ-2) рентгенология
кабинетиниң рентге-
нолог-эмчизи.

Дина Афанасьевна Миронюкту –
Кеземче күүселдезиниң федерал-
дыг албанының Медицина санитарлыг
19 дугаарлыг кезээниң федералдыг
күрүнениң кадык камгалал албан чериниң

«2 дугаарлыг туберкулез эмнелгези»
күрүнениң федералдыг кадык камгалал
албан чериниң (Кызыл хоорайның ЛИУ-
2) эмнээшкін-диагностика салбырының
процедура өрээлиниң эмчи сестразы.

Күш-ажылчы чедишкени бол-
гаш үре-түннелдиг ажылы дээш

Азиана Васильевна Күжүгетти –
Тыва Республиканың Хамааты камгалал
болгаш Онза байдалдар талазы-биле
албанының чурттакчыларны дыңнадып
медээлээр «Система-112» медээлер
эргелелиниң даргазы.

Албан хүлээлгезин үлегерлиг
күүсеткени дээш

Галина Леонидовна Кукаринаны –
Тыва Республикада ИХЯ-ның экс-
перт-криминалистика төвүнүн даргазы,
полицияның полковниги.

Владимир Яковлевич Лобановту –
Тыва Республикада ИХЯ-ның эксперт-
криминалистика төвүнүн криминалистика
учедунуң болгаш экономиктиг шинчилел-
дер килдизиниң даргазы, полицияның
подполковниги.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың март 1.
№ 40.

Президентиниң Федерация Хуралына Айыткалындан

ЭРТЕМ-БИЛИГ ЧЕДИП АЛЫР АРГАНЫ БЭЭР

Хүндүлүг коллегалар!

Россияның найысылалында
и регионнарның дээди
лге черлеринде улуг звес-
суурлардан, ырак район-
келген студентилерниң
өвүдөп турар. Медээ-
налырга, бистиинде эге-
лүлүг класстарның өөре-
ри гуманитарлыг болгаш
а эртемнерде-даа эки
дерни чедип ап турар.
с өөредилге адырында
турар мөөрейлерден,
ңгы универсиадалар-
үп турар бис. Ол бүгү
школада өөредилгениң
ның өскерлип турарын
турары-дыр.

ишкиннер бар-даа бол-
угула адырның илдең
турар бергедээшкине-
ба иштинге дуглап арт-
аап болбас. 2000 чылда
арның 12 хуузу үениң
дарына дүжүп турган
018 чылда оларның саны
едир өскөн. Ынчалзажок
ы, суг хандырылгазы
канализациязы багай
арда 200 муң хире уруг-
денип турар. Ийе, ол
школачыларның бир
артык хире хуузу-дур.
и, оглунуң шак ыңдыг
арда өөренип турарын
рар ада-иелер чөптүг
ртем-билиглер чедип
а дең аргалар тургузар
да сөстөрни дыңнааш,
аарыл? Чүгле шыгыгып
ар. Ындыг школалар бар
арда баштыңнарның
ийин углап тур мен. Ийи
гузунда ол берге айты-
лузу-биле шиитпирлээр
ис ону кылып шыдаар
тир мен ону. Чазак ол
бодап билгеш, тодаргай
лерни хүлээп ап турар.
ында ол регионнарның
ның ыңдыг аргазы чок
а, оларны деткирин
р мен.

чылда бис школалар-
нетке кожуп турувуста
иялар көңгүс өске тур-
чан ол безин дендии
тажып бооп турган. Ха-

рек кырында ынчангы чүткүлдүг
ажыл-херээвис аажок эки бол-
ган. Ынчалза-даа олар бөгүндө
бурунгу үениң технологиялары
ышкаш апарган, ынчангаш ол
ажыл-херекти ам чаа деңнел-
биле чорудар ужурлуг бис.
2021 чылдың төнчүзүңгө чедир
Россияның шупту школалары
анаа чүгле интернет четкилиг
эвес, а дыка дүрген ажилдаар
интернеттиг болур ужурлуг. 2006
чылда школаларга секундада
128 килобит дүрген ажилдаар
интернеттиг болур сорулга са-
лып турган бис. Ам секундада 50
азы 100 мегабит херек, тодаргай-
лаарга, интернеттиң дүргенин,
эвээш дизе 400 катап өстүрер
ужурлуг бис. Ылап дүрген ажил-
даар интернет өөреникчилерге
сурагы башкыларның кичээл-
дерин, лекцияларын көрүп
дыңнап алырынга, олимпиада-
ларга, конкурстарга киржирин-
ге, боттарының билиин, арга-
шынээн сайзырадырынга,
Россия Федерациязының өске
регионнарында болгаш даштыкы
чурттарда боттарының чажыт
эш-өөрлери-биле кады онлайн-
төлөвилелдерни кылырынга
таарымчалыг байдалды тургузуп
бээр. Өөредилгениң утка-шы-
нары база өскерлир ужурлуг.
Чурттуң эртем-технологиязын
хөгжүдери — мурнады шиит-
пирлээр чугула айтырыг дээрзин
күрүне стандарттарына болгаш
программаларга көргүзөр ужур-
луг, өөредилге номнарының фе-
дералдыг даңзынче, шынап-
ла, эң эки парлалга черлерин
киирер.

Чугула айтырыг — кадрлар
болбайн канчаар. «Көдээ черниң
эмчизи» деп программаны дел-
гемчидер дугайында чугаала-
дым. Суурлар болгаш бичии
хоорайларга ажилдаар күзелдиг
педагогтарга сая рубльди чаңгыс
катап бээр. «Көдээ черниң баш-

кызы» деп демейлешкек про-
грамманы 2020 чылда киирерин
саналдап тур мен.

Чырыдышкынның болгаш
культураның ниити шөлүн дес-
дараалаштыр быжыглаар ужур-
луг бис. 2023 чылдан орай звес
үеде Калининград, Кемерово,
Владивосток болгаш Севасто-
поль хоорайларга культура-
өөредилге төптери ажилдап
эгелээр ужурлуг. Культурлуг
хемчеглерни регионнарда бол-
гаш тус черлерге ханы утка-
лыг болурун чедип алыр. Ында
боттарының ажил-херээнгө
эзулуг сорук кирип ажилдап чо-
руур, сонуургалдыг, салым-ча-
яанның улустар хөй. Тус черниң
культура талазы-биле эгелекчи
саналдарын — краеведение,
улусчу чогаадылга-биле холба-
алыг төлевилелдерни, бистиң
чуртувуста чоннарның төөгүлүг
тураскаалдарын кадагалап арт-
тырар төлевилелдерни элээн
хөй-биле деткирин саналдап
тур мен, ооң иштинде аңаа
немей Президентиниң грант
фондузунуң хереңгизин ол со-
рулгаларже угландыраар. Оон
аңгыда «Культура» деп нацио-
нал төлевилелдин шугуму-биле
17 миллиард рубльди көдээ
клубтарны болгаш культура
бажыңнарын тудуп, оларны эде
кылыр сорулга-биле үндүрер, 6
миллиард рубльди Россияның
биче хоорайларында культура
төптөрүн хөгжүдеринге деткимче
кылдыр үндүрер бис.

Медицина болгаш өөредилге
организацияларын орулга үн-
дүрүүндөн хостап каанын са-
гындырып каайн. Ынчалза-даа
ыңдыг чигелде 2020 чылдың
январь 1-де доостур. Ол чи-
гелдеге хуусаа турбас кыл-
гаш, регионнуң болгаш муни-
ципалитеттин музейлери, театр-
лары болгаш библиотекалары
база ыңдыг чигелделиг боор

кылдыр ону делгемчидерин
саналдап тур мен. Шынап-ла,
ынчаар кылыптар болза, олар
чылдың-на 4 миллиард хире
рубльди камнап алгаш, ол херең-
гини боттарының ажил-херээн
хөгжүдеринче угландырып,
ажылдакчыларының шалыңын
өстүрер аргалыг болур. Ындыг
хемчег болза, ол черлерниң
культурлуг объектилеринге хуу
инвестициялар кылырынга идиг
берип турар.

... Август айның төнчүзүңдө
тускай ажилчын мергежил-
дер талазы-биле Ворлдскиллс
(WorldSkills) делегей чемпио-
нады Россияга болур. Бистиң
командавыска чедишкенинни
күзеп каалыңар. Ол чедишкени
тускай мергежилдерниң ат-
алдарын бедидеринге аажок
ужур-дузалыг. Ворлдскиллс
шимчээшкениниң арга-дуржул-
газынга даянып алгаш, ортумак
тускай өөредилгени шалыпкын
чаартыр херек, ооң иштинде
2022 чылга чедир колледжтерде
болгаш техникумнарда 2 муң
ажыг мастерскаяларны амгы
үениң дериг-херексели-биле
хандыраар.

Тускай мергежилге, чо-
гаадыкчы чорукка сонуурга-
лы уругларның аныяк-чалы
үезинде-ле хевирлеттине бээр.
Школачылар амгы үениң де-
риг-херекселин ажыглап тур-
гаш, бир-ле чүүлду чогаадып
кылыр лабораториязы болур
технопарктарны, немелде
өөредилгениң программала-
ры-биле ажилдаар бичии уруг-
ларга квантроиумнар, чурагай-
лыг төптөр четкизин, бойдус-
эртемнериниң, гуманитарлыг
эртемнерниң хөгжүлдезин да-
раазында үш чыл дургузунда
делгемчидер, ооң ачызында не-
мелде өөредилге системазына
сая хире чаа ажилчын олуттар-
ны ажыдар. Шупту уруглар ол

чүүлдерни өөренип билип алыр
аргалыг болур ужурлуг.

Сочи хоорайда «Сириус»
эзулуг өөр сылдыстар өргээзи
апарган. Ооң үлегер-майыына
даянып алгаш, чурттуң шупту
регионнарында салым-чаян-
ныг уруглар деткир төптөрни
2024 чылга чедир тургузар деп
турган. Ынчалза-даа ону ийи
чыл эртежик кылып болурун
коллегаларывыс чугаалап ту-
рар. Мурнадыр кылдынып турар
ажылдарны чүүлдүг деп көөр
апаар. Национал төлевилел
бүрүзүндө темпини улгаттырар
курлавырлар бар деп санаар
мен. Бистиң компанияларывыс,
ажыл-агайжы ниитилелдер «Ке-
лир үеже билет» дээн ышкаш
төлөвилелдерге каттыжа бээр
деп идегеп тур мен. «Келир
үеже билет» деп төлевилелдин
ачызында школачылар алдыгы
класстан эгелээш, чүгле мерге-
жил (профориентация) шилип
алыр эвес, а бүдүрүлгелерге,
эртем төптөринге, өске-даа чер-
лерге практиканы эрттирер боор.

Аныяктарның кичээңгейин-
ге! Аныяктарның талантызы,
күш-шыдалы, чаартыкчы, чогаа-
дыкчы чорукка салымныын, Рос-
сия иштинде эң күштүг адаан-
нажылганы колдуунда олар
тургузуп турарын билип, дыка
үнелеп чоруур бис. Аныяк киж
бүрүзү (студент, школачы киж)
бодун көргүзүп шыдаар болзун
дээш, кижиниң өзүлдезинге
таарымчалыг төлевилелдерниң
болгаш мөөрейлерниң бүдүн
системазын тургускан бис. Аңаа
«ПроеКТОриЯ», «Мээң баштайгы
бизнесим», «Мен профессионал
мен», «Россияның лидерлери»
болгаш оон-даа хөй чүүлдер ха-
мааржыр. Бо бүгүнү чүгле аныяк
улустарга таарымчалыг арга
тургузары-биле кылган дээрзин
база катап аныяктарга демдег-
леп чугаалап тур мен. Оларны
идепкейлиг болгаш дидими-биле
ажыглап, чүткүп, боттарының
күзелдерин болгаш планнарын
боттандырып кириптеринче,
бодунга, бодунуң өг-бүлезинге,
бодунуң чуртунга ажык-дузаны
көргүзеринче кыйгырып тур мен.

Эртемденге сөс

СҮЗҮК ТУРДА, БЕРГЕЛЕРГЕ ТОРУЛБАС

5. Амыдыралыңа эки-даа, багай-даа чүве болурга, кижы амытан черле ындыг – болган чүүлдүң эки азы багай болу бээринге салдар болган чылдагааннарны дилеп тыварын кызыдар. Бо удаада база ындыг. Эртем ажылдакчыларыңа-даа, чоннуң социал амыдыралын харылап, аңаа сонугралдыг чоруур чазак-чагырга черлеринге хөй угланышкынның ажил кылып чорударыңа Голикованың айткан чүүлү салдарлыг болуру чугаажок.

Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институтунуң шажын-чүдүлгө, оларның-биле холбашкан езу-чаңчылдарны шинчилээр секторнуң эргелекчизи Ульяна Бичелдей: «Россия Чазаның Даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралкычы Голикованың Россияның 85 субъектилеринин (национал республикалар, край, область болгаш үш улуг хоорай – Москва, Санкт-Петербург, Севастополь) аразындан Тываны амыдыралының яды-түреңги талазы-биле эң адаккы черде турар дээнин, сөөлгү үеде ында-мында кылын-кылын сайгарып чугаалашкан, аңаа хамаарыштыр янзы-бүрү мергелдиг кижилери, боттарының үзел-бодалын илередип турарын көрүп, дыңнап тур бис.

Бо хөй талалыг нарын айтырыг-дыр. Ынчалза-даа бодалымны илередирин кызыдып көрейн. Ооң бетинде мындыг каш бодалды кирикседим:

1. Чогуу тываларның узак төөгүлүг амыдыралының үезинде кандыг-даа хааным күрүнелерин иштинге бактаап кирип чорда, кым-даа оларны яды-түреңги деп айтып, тодарадып турганы төөгү документтеринде чок болуп турар.

2. Голикова дарганың чугаазын дыңнааш, баштай мен база чамдык кижилерниң хомудан сеткилинге хуумда каттыжып турган мен, «ол канчаары ол, бистерни баэк көрүп» – дээн чижектиг хомудал-дыр ийин. Оон ону сайгарып, боданып турарымга, ында чөптүг үндезин бар хевирлиг болду. Шынап-ла, чүгле Тываның эвес, а бүгү Россияның чонунуң социал амыдыралының деңнелин өөренип, санап, сайгарар үе ам-на келгени ол хевирлиг. Ындыг байдалдың тургустунуп келгенин чоокта чаа Президент В.В. Путин база бодунуң Айыткалында чиге айтып турар болду.

3. Россия Федерациязының Президентизинин-даа, Голикованың-даа база социология талазы-биле санаашкын ажылдары чорудуп турар федералдыг болгаш тус черлериниң эртем төптериниң түннелдериниң барымдааларын эскерерге, Россияда 20 хире сая кижилер түреңги амыдыралдыг болуп турар. Тывада, чижелдей чугаалаар болза, 315 муң ажыг кижилер чурттап чоруур бис. Канчап-даа оларның дөгерези түрөп-ядарай бербээн-не болгай. 315 муң ажыг кижиниң аразында кежээ-шудургу, ажы-төлүнүң келир үези дээш кызып ажылдап, дерин харам чокка төп чоруур кижилер кайы хөй деп бодаар мен. Тывада чоннуң ниити санына дүүштүр каш өг-бүлелер социал талазы-биле чегей амыдыралдыг болуп турарын тодарадып санаашкынны экономика яамызы кылыр боор ийин.

4. Голикова дарганың чугаалаан чүүлү бистерни, тыва чонну, элээн ханы боданынча база албадаар ужурулуг деп бодаар мен. Оон аңгыда төөгүвүсче хая көрнүп, амыдыралывыстың чедер-четпес көп талаларынча ханы кичээнгей угландыраарыңа, «яды-түреңги» деп тодарадыгның утказын ханы сайгарып, түннел үндүреринге идиг болур боор деп идегээр-дир мен.

Ок-боо күжү-биле Цинниң хааны Таңды-Урянхайның чонун эжелеп чадап каанындан 5-6 үндүттү (налог) тываларның кырынга үндерилдир онааган турган деп чүүл бар. Ооң кырындан Моолдун чагыргазы болгаш ынчаардагы орус хаанның талазындан база үндүт салган турган. Ынчангаш тываларны төөгүде «троеданцы» деп адаан чылдагааны ол боор.

XIX векте, XX вектин эгезинде чылдарда тырттырган төөгү чуруктарын эскерип көөрге, тывалар элбер-самдар өглерлиг, идик-хеви эргижиреп калган боор чылдагааны ында турган деп бодаар чордум. Ынчалза-даа оларның карактары сергек, шырайында эрес-дидим болгаш чоргаар кижилер деп чүве илдең.

Цин-кыдаттың дарлалының адаанга тыва чон, ниитизи-биле 1757 чылдан 1911 чылга чедир, барык 154 чыл чурттап келген. Бүдүн чартык век. Ол үениң дургузунда олар бүгү талазы-биле түреңгиниң эң кадыг дерзии түреңгелин чүктээр ужурга таварышканнар. Харын-даа ыдыктыг чер-чуртундан чарылбайн, үе-төөгүде ада-өгбезиниң чаяап бергени черинге амыдырап артар аас-кежиин кадагалап алыр аралыг болганнар.

Түреңги амыдыралдан, яды шинчиден адырлып хосталыры белең эвес. Ону эдип-чазап алырыңа чүс-чүс чылдар негетинер. 150 чыл дургузунда бистерниң өгбелеривисти аштадып, түредип келген болза, бистерге бай шинчилиг чоннар аразынча киреринге база ол хире үе хереглеттинер боор деп бодаар-дыр мен.

1911 чылда Цин-кыдаттың дарлалындан хосталганының соонда, 1914 чылда хааным Россияның протекторатынча эки тура-биле кирип алган турда 1917 чылда Россияга Ленинге баштапкан большевиктерниң революциязы болганының чылдагааны-биле Тыва база ол үеден эгелээш, ооң төөгүлүг хат-дүвүзүнүн эзининге элээн узак үеде чедир чурттаар салым-чолдуг болган. Тываның аңгы хамаарышпас күрүнө турар үезин сайгарбас мен. Ол ам-даа сайгарып, аңгы ханыладыр өөренип, шинчилээр ужурулуг төөгү-дүр. 1944 чылдан эгелээш Совет Эвилелиниң составына кирген турган. Оон эгелээш-ле тываларның амыдыралы шуут өске болган. Тыва кижилер саап

ижер малдыг чурттаар деп билишкенин дазылы-биле хоора тырткаш октапкан. Ажы-төл интернаттарга өзер, көшкүн, малчын амыдыралдан адырылган. Чүс-чүзү-биле интернаттың, күрүнениң белең хандырылганын чаңчыгып калган кижилерни азырап өстүрген. Ынчаар кижизиттинген кижилер элээн хөй салгалдарлыг болу берген. Совет Эвилелиниң үезинде бистиң ачавыс, ававыс малчын-нап ажылдап чорааннар. Олар шалыңны ай санында ап чораанын сагымас бис. Акшаны ховар тудар чордулар. Артык мал база туттурбас. Чүгле колхоз малы өдекке турзун дээр. Ачам хууда малын чажырып азырап турганын сактыр мен. Өске аалдар база-ла ындыг турдулар. Цин-кыдаттың дарлалының адаанга олар камгаланып чаңчыккан болгаш, ол-ла аргаларны чон билдилгил ажылдап билер турганнар. Санакчылар кел чорда, хууда малын акыларывыс ажыт черге сүре бээр турган. Ажы-төлүн аштатпас дээш, кызып-ла чордулар ийин. 60-70 чылдар дургузунда артыкшылдыг өнчүлүг, бай-шыырак, тодуг-догаа чуртталгалыг болур эргезин хоруп, казып кээрге, чүү турар дээр силер? Чогуу Совет Эвилели Тываның социал-экономиктиг байдалын бедидери-биле Доктаалдарны хүлээп ап турганын чугулап айтыр апаар. Ол дугайты база эртем ажылын бижиир болза чогуур. ССРЭ-ниң чоннар аразында акы-дүңма политиказының идеологиязы шыырак ажылдап турган. Социал-экономиказы шала чегей республикаларга шыырак депшилгелиг областар дузалажып турдулар ийик. Школа, уруглар садын, чуртталга бажыңнарын дээш оон-даа өске чүүлдерни түдүп берип-даа турдулар. Аргалыг болза, Голикова дарга ССРЭ-ниң эки дуржулганын ажылдап, бистерни «яды-түреңги» дээриниң бетинде шыырак саналгалар, эртем сайгарылганындан кылгаш, Тывага Россияның шыырак экономиктиг сайзыралдыг регионнарын онаап дузалаштыргаш, оон харын, амыдыралывыс экижидип ап шыдапас, чалгаа болур болзувусса, ынчаарда харын «яды» деп түңнээр турган.

Голикова дарганың бистерни түреңгилерниң түреңгилери деп демделээниниң соонда «мен тыва мен» деп адаттынып чоруур кижилер бүрүзү боданыр боор деп идегээр мен. Мен чүгле төөгүге хамаарышкан бодунуң кыска бодалдарым-биле үлештим. Шын эвес-даа бодап турар чадапчок мен. Ынчангаш баыш удур «Шын» солунуң номчукчуларындан мээң бо бодалдарымга хамаарыштыр өршээлдиг болурун дилээр-дир мен.

Бажывыс ышкыже, баарывыс ажыгыже сайгарып турар бо айтырывыска хамаарыштыр тыва чоннуң социал амыдырал талазы-биле деңнелин экижидер, ону чедишкенин билдурары-биле хемчеглерни Россия Чазаның-даа, Тываның-даа деңнелинге экономика талазы-биле бедик эртем-билигилгил, харысчалгалыг кижилер, даргалар чоокку үеде шиитпирни үндүрүп, чогуур ажылдарны кылып чорудар дээрзинге идегеп артар-дыр мен. Ынчалза-даа сайзыраңгай депшилгелиг экономикага, хөй акшага үндезилеттинген амыдыралды тургузарда, аңаа немей ыяап-ла сүзүк сайзырадыры чугула деп санаар мен. Сүзүк чок болур болза, хөй алдын-мөңгүнү чаыс ышкыш чагдырар-даа болза, өзүлүг аас-кежик турбас деп бодаар-дыр мен.

Бодум хуумда кол кылып чоруур ажылым чоннуң сүзүк талазы-биле делегейге көрүүшкүнүн сонуграп, ону шинчилээр оралдажып чоруур болганымда, мындыг бодалды номчукчулар-биле үлөжикседим.

Чүвени кижилер деңнеп, бирни өскеге демейлеп тургаш эки билип алыр дээр болгай. Шаанда Улуг Тываның кызыгаа-

ры Көп-Суглуг (бо хүнде мо Хубсузуг) деп адаар турган хындындан эгелээш, Кыдатта, база тывалар олчаан ээлеп чорур, Ак-Хава, Ханас чедир шөйлүп чаттылган турган. А тывалар Россия, Кыдат, Моол үзүк болуп чурттап чоруур-да биези-ле улуг Тыва чуртувусту девискээрлерин ээлевишаанлар. Чоокта чаа Шагаада Урян Энцклопедияның бөлүү амы Моолдун барыын талакы деп апарган Цэнгэл сумуда тывалар чораан бис. Оларның амыдырал терни-биле деңнээр болза, аңу чүүлдер дыка хөй.

Ол тываларывыстың амыдырал эскерген чүүлдеривисти маңаа ажылдаар черлер чок болгаш шупту тывалар ажыл чок. Пижир бүрүзү албайн турар. Ие кырууглар пособиеси деп билишкел күрүнелерде чок. Социалдыг төл база чок. Хууда амыдыралында терге хамаанчок, бистиң Тывада өг-бүлө бүрүзүнүң чайгаар ажыглар ужурулуг деп санаары – телевизор машина, микроволновка, мобиль телефоннар, планшеттер, ноутбуктерлер дээн чижектиг чүүлдер чурттап чоруур кижилер санын болза, меге эвес. Сумуда эмчи хангазын барык чок деп санап болур.

Ындыг турбуже, оларда яды-биле билишкел чок болуп турар өг-бүлелер – малдыг. Оларның чабыл алырга, эң багай аажы-чаң санынга «яды-түреңги» деп чалгаар эдерип чоруур аажы-чалгаа, арагалаар, оор-сук кылымааржыр болду. Олар бот-бот хол дээр хамаанчок, бистерде де кижини амы-тынындан чарбас, оны биле хунаавас, баэк сөстөр этпес ындыг силер деп олардан айтыр бис. Олар мынчаар харыылаар: «Шагаада амырлажып, хөөрге сол болган соонда – бактажып, кысокчур, содаа үндүрер, баэк сөт эрге кымга-даа турбас!». Оон а оларның хүн бүрүде амыдырал ажылдап чорууру, кажан-даа, каттутуп-каап-даа болбас сүзүк хос бар. Ону олар иелериниң аа-сүдү төлдеринге дамчыдып берип чоруу. Ооң утказы мындыг: «Бо бай-байла чуртка ада-өгбевис эрте-бурундан чурттап, чеже-чеже үениң дургу, ону ээлеп, амыдырап келгеннер. Төлү бистерге ону өнчү кылдыр арттыр бээр дээш, хары дайзынны безин бичуртунче чагдатпааннар ийик. Бу улуг өгбелеривис, салгалдарга дамчы берип чорунар дээш мындыг чал бергеннер. Бо чер ыдыктыг. Мы амыдыраан кижилер чалгаа болжээ болган ужурувустан аш-тур амыдырал кажан-даа көрүп чорбас кымга-даа яды-түреңги деп одадып баан чон бис! Бо дагы чурттуң бел чурттаан тывалар кажан шагда аш суксап-даа, арып-доруп-даа көрбис! Моолдун чоннарының аразында чоргаар чон болуп амыдырап чор би

Хан-дамырывыста аккан кызылнывыс бирден-бирээ чок демей Цэн тываларындан үлөгерден ап, сүзүктугун бедик киискидип, Тыва чуртувусту адын Россияның чоннарының аразы хирге-чамга дээспейн эки кылдыр элээр шыдал-күш бисте бар деп бодаар мен. Улуг күрүнө – Россияның социал экономиказынга, акша-мөңгүнүңгө ыңгайлаша-даа, боттарывыс база амыдырал дээш чүткүл-сүзүвүстү күштөлдү болзувусса кандыгыл? Эртине деп агаарлыг, аржаан сугларлыг, ноотарга-ыяштыг, хемнер-хөлдөрлиг, ыдагларывыстың ээлери бистерни хая көрүп, камнап-хумагалап чоруур аңгы кавайывыс болган Тыва чуртувусту чурттап чоруур хиревисте чүге «яды-түреңги», «арагачы», «ооржу» деп айтчок аттар эдилеп чоруур апарган чон болурун адырлырда, чүнү канчалза эң хүндүлүг чонум?».

Бүгү-делегейниң XXIX кышкы универсиадазы

ТЫВА КУЛЬТУРА КРАСНОЯРСКИДЕ

Красноярск хоорайда болуп турар Бүгү-делегейниң XXIX кышкы универсиадазының урлуг хемчеглеринде Тыва Үндезин культура кижилер турар. Ында болуп турар культурулуг эртерниң аразында эң-не улуг, хей кижикчи-чегге "Мир Сибири" фестиваль хамааржыр. Фестиваль этниктиг хөгжүм болгаш ус ажилдар талы чыл санында чайын эртер турган болза, кышкы үеде эрттиргени кышкы солун болган.

Красноярск хоорайның "Сибирский" шөлүгө Россияның кышкы культуразын болу-дыралын көргүскен дел-и организастан. Чурттуң кышкы регионнарындан келген кижилерниң делгээн ажилда-мчык, ону чүгө көөр болза улуг-ла этно хөгжүм аялгазы ажилдарның улуг байырлалы тур. Фестиваль хуннеринде кышкы шупту булуңнарындан, кышкы эгелээш, Тывага чедир эртер дээн ажилдарны ында кышкы турган.

Үндезин культура төвүнүн кышкы "Мастерлер хоорайы" кышкы тыва өгнү тиккеш, ус-ерниң ажилдарын делгээн. Кышкы мастерлерниң суй-ерин чонар-даш, кеш, сөөк, кышкы пес-биле кылганы онзагай.

Аңаа-ла Тыва төптүн специалистери даш чонарынга, ыяшка, сөөккө чазанырынга база аът дериг-херексели кылырынга мастер-класстарны эрттирген. Кижикчилер саны канчаар-даа аажок хей болган.

Тыва өгнү сонургаан чон аалдап киргеш, чолукшул-га езулалы, хөөмей-сыгыт, тыва езу-чаңчылдар-биле таныжар аргалыг болган.

Бистиң корр.

ОБРЯДОВАЯ ПОЛЯНА

Эртемденге ушкажыпкаш...

Хүнүн бодап чурттап болбас

2019 чылдың февраль 19-та «Шын» солунуң бешки арнында ТГТШИ-ниң башкарыкчы эртем ажилдакчызы Адай-Монгуш Сендажи огул Байыр-оолдун материалын ном-чааш, 2018 чылда бо-ла темага хамаарыштыр материал бижээнимни сактып келдим. Ынчалза-даа чырыкче үнмээн.

Хеймер огул паспор-тунга Адай-Монгуш звес, Монгуш деп бижидип ал-ганы меңээ безин мак-танчыг болду. Эр хей, тыва ада огул! Ол үеде чаңгыс төрөл аймактан төрүттүнген салгалдар бот-боттарын аңгылажып адап турганын автор кон-чуг тода адап бижээн. Чи-жээлээрге, монгуштар-ны адай-монгуштар дээр. Шуптузун бижээн болза Хемчик унун ээлеп чурт-тап чораан ак-монгуштар, кара-монгуштар база бар болгай. Ол ышкаш куулар-ларны хоптак-куулар, тап-таар-куулар, топтуг-куу-ларлар база кол чурттап-чылар бооп төрөл бөлүктөр чурттап чордулар. Бодум Эр-Хавактың хоптак-куу-ларлар төрөл бөлүүнүң аразында дөрт харлыым-дан өзүп келген болгаш, оларны ук-ызыгуурун беш салаам дег билир мен. То-дарадып бижиири болдун-мас. Бир улуг төөгү ному бижиттинер.

Шаг-шаандан тыва дылдыг тыва төрөл бөлүк болганымыста, ие төрөөн уран-чечен дылымысты кезээ меңгедө кадагалап, камгалап арттырар дээш, чүгө эртем ажилдакчыла-ры звес, шуптузун чаңгыс демниг туржур ужурлуг бис.

Бөдүүн чон эртем ажилдакчыларын деткиир дээр, оларны кылып турар ажилдары агаарда салдап, хоозун чугаа бо-луп турарын Адай-Монгуш Байыр-оол эртем ажил-дакчыларын буруудадып, миннип, чиге сөглээнин бодум деткиир-дир мен. Бир звес бо-ла хевээр шак мынчаар ажы чок ажил кылыр болзувусса, казар байлаа эгээртинмес төрөөн Тыва чуртувус, ие төрөөн тыва дылымысты шуут чидирериниң кырында келгенивисти угаап би-лип көрээлиңер тыва дыл-дыг, тыва чонум.

Кожа чыдар хакас чонну көрүңер. Россияга катты-жарда, 400 муң ажыг тур-ган. Бөгүн 100 кижиниң аразында сес-ле хакас чон артканын сөөлгү чизе санаашкыны бадыткап турар. 1976 чылда чазын картофель үрезини Тыва-же ажырап дээш Абаканга чеде бээримге, улуг-би-че албан удуртулгазында орус омактыглар ажилдап турарын эскерген мен. Оон мени Таштып районун-че чорудупкан. Аңаа баа-рымга, көдээде хакас чон ажилдап турар. Чугаа-лажырда, орус дыл-биле чугаалажырга кайгап каан мен.

Тыва чон бо-ла байдал-биле хүнүн бодап чурт-таар болзувусса, хакастар ышкыш тыва дылымысты кадагалап арттырып алы-рывыс болдунмас. Ам бе-

зин төрөөн тыва чуртунуң эрткен төөгүзүн, тыва ды-лын тода билбес аныктар, өгбелерден дамчып келген езу-чаңчылдарын кайыын билирлерил аан.

Мээң дөрт харлыым-дан өскөн чуртум Баян-Тала. Амгы үениң анык-тары ону кайыын билирил. Баян-Тала дээрме моол дыл-биле адап каан. Тыва дылче очулдуарга, Бай-Чер. 1900-1950 чылдар-га чедир чурттап келген өгбелерниң аразында өскөн болгаш, оларның чечен-мерген тыва дылын, шаг-шаандан сагып келген езу-чаңчылдарын дыка эки билир мен. Ол үеде улуг улустуң чугаа сөзү өзүп олурар чаштардан назы-хары четкеннерге, бичии-даа өскөртүп болбас сагыыр, дыңнаар хоойлу болур чүве. Ол чурттап чораан өгбелерниң чизе-даңзызын, төрөл-бөлүүн аңгылап бижиир дээш, дыка-ла харысалгалыг берге ажылга таваржып, арай деп четчелеп ал-ган мен. Ону ном кыл-дыр парлап үндүрүптер болзумза, Баян-Таланың төөгүзүңге хамаарышкан бирги тому болур ном. Кол редактору чаңгыс чер-чурттувус, филология эртемнериниң кандида-ды Клара Бүрбүлдеевна Куулар (Доржу) белеткеп, доозуп турар. Эртен 2018 чылда үндүрүптер арга турган. Баян-Тала суму чагырыкчызының деткимче көргүзөр болган аазааш-кыны болдунмайын бар-ган. Ол номну парладып үндүреринге тиражы хей болгаш, дыка көвей ашка деткимчези херек. Бир звес бо номну үндүрүп алыр болзувусса, дараа-зында томун белеткээрин-ге, эртем-билиг анык-тарымыска дыка улуг дет-кимче болур. Бо номну үндүрүп албас болзувусса, 1900-1950 чылдарга чедир чурттап, кандыг ажил-дар кылып чорааны база ол үеде чурттап чораан өгбелеривисти кайыын-даа дилээш тыппас бис. Эртемчейниң дүмбей караңгызынче шымнып кире бээрлер.

Мен ада-иениң төрөл аймаан өгбелерим аравыс-ка чурттап чорда, айтырып тургаш, чеди ада салгалын четчелеп алган мен. Төрөөн ачавыстың ада-төрөл аймааның төөгүзү кыдат, ававыстың ада салгалы моол калгалыг бооп, дыка солун төөгүнү арттырып кааннар. Ачавыстың кыдат өгбөзи Ыдыраан деп кыдат аттыг. Ооң төрөл аймаан, адазының адын, Кыдатта төрөөн черин кым-даа то-дарадып айтырып кагбаан болгаш билдинмес.

"Бурунгаар бир базар-да, аткаар ийи-үш катан хая көрүңер" деп өгбе-леривистиң чиге сөглээн чагыг сөзүн бистиң эртем-деннеривис сайгарып көрбээн, Адай-Монгуш Байыр-оолдун миннип сөглээн сөстери бадыткап турарын номчуп таныш-тым.

Сарыг-оол САНЧЫ
(Базыр-оол),
ТР-ниң Чогаалчылар
эвилелиниң кежигүнү.

Тыва дылым хомустуң үнү болуп...

(Ажык чугаага хамаарыштыр)

Тываның Баштыңы Ш.В. Кара-оол төрөөн тыва дылыныска хамаарыштыр ажык чугааны Тываның чогаалчылары-биле чоруткан дээрзин «Шын» солундан номчааш, өөрүп олур мен.

Россияның улус өөредилгезинин тергилни, сезен хар ашкан, хоочун башкы, улуг ие кижинин сеткилинге чайгаар-ла тыва дылдың эң баштайгы шинчээчизи, профессор Шулуу Чыргал-оолович Саттың өндүр чырык одуруглары сагышка кирер: «Чырык өртемчейге карак чивеш аразында чуртталгамда тыва дылдың төрөөн чонум аразында чор мен. Өргүн көвей улустарның дылдарының аялгаларының аразында меңге шагда хомустуң үнү бооп, чаңгыланчор, өлчей кижиктиг хайралыг төрөөн дылым».

Шулуу Чыргал-ооловичинин тыва дылынга йөрээл сестерин улуг-биче тыва кижилерүзү шээжи-биле чугаалап, ону угаанынга хандыр бодап чорза дээр мен. Ындыг турбуже, амгы аныяк удуртукчуларның болгаш аныяк-өскөнниң тыва дылын хүндүлөөс чоруун, сезен хар ашкан башкы кижиге меңээ, дыка-ла муңгаранчыг. Тыва телевидениеге тыва чугаа културазын сагывас, олар ботта-

ры чараштыр уран-чечен тыва дылынга таптыг чугаалап шыдаастар. Бир дугаарында оларның тыва дылда дамчыдылгаларын сайгарар, эде көөр болза эки. Тываның чогаалчыларынга ол айтырыг хамаарышпас турган чор бе? Тываның күрүне университетинин филология факультетин дооскан, тыва дыл талазы-биле дээди эртемниг журналистерни белеткээри чугула. Ол ышкаш амгы аныяк удуртукчу даргалар боттары төрөөн тыва дылын хүндүлөөс, тыва солуннар номчуvas апарган. Тыва дылынысты канчап сайырадып алыр бис. Олар өг-бүлезинге ажы-төлдерин төрөөн дылынга өөредип турар бе? Оларның ажы-төлдери орустаар, амгы аныяк ада-иелер база ажы-төлүн чүгле орус класстарже кириерин кызыдар-дыр. Ынчап кээрге тыва дыл талазы-биле айтырыг хей талалыг...

Тываның Чазаанда чаңгыс кижилер, хей кижилер, удуртукчулар, оралакчылар ажылдап турар. Тыва дылыныска дээш кээзде сагыжым аарып, оон дугайында Чазак деңнелинге мээң тыва дылым хомустуң өткүт үнү дег чаңгылангандыр. Тыва аныяк удуртукчуларның тыва дылга хамаарылгазы кандыг деңнелде турарыл?

Тываның эң баштайгы доктору Шулуу Чыргал-оолович Саттың тыва дылга йөрээлинге мөөрейни школачылар, студентилер ортузунга чылдың чорудары күзенич. Аныяктар комитетинин чедип алыр ужурлуг бир онзагай ажылы ол болгу дег.

Бис, улуг назылыг хоочун башкылар, тыва дылыныска дээш кандыг дуза кадып болур бис. Дыл фондузунуң кежигүнүнге кирип, аныяктарны хаара тудар болзувусса эки боор. Тываның Баштыңы «Тыва Республикага төрөөн дылдарны шинчилеп болгаш кадагалап камгалаар фондуну тургузар дугайында» Чарлыкка ат салган дээрге өөрүп тур мен, деткип тур мен. Сагыш-сеткилимге чайгаар-ла мындыг одуруглар куттулуп келди.

Аа сүт дег, ававыстың чаяп берген тыва дылы

Амы-тында тутчу берген, агым сугнуң даажы дег.

«Ынак мен» деп чугаалааным

Ырым болуп, тыва дылга чаңгыланган. Эргим сөзүм, Өлүп чыда байырлажыр

сөөлгү сөзүм – Өртээ турбас тыва дылым,

Өзү-баарым ханызында эртинем ол.

соп-ла чоруур

Өлчей кежиим, ием дылым өөрүшкүм ол.

Анзатмаа МОҢГУШ,

Россияның Улус өөредилгезинин

тергилни.

Ажыл д кызыңа

Чонну ажыл тудар төпке аж биле кире дүшт Ажылга тур дээр улус хей чор лап тургаш, шылу улус шугулдап-лар. Оларны көр мунизм үезинде деп чүве турбаа бодап чордум.

Рыноктуң агы тып алыксаан к лерге нарын б тургуспушаан. А тыптып, үе эки т эргилеп кээр д бүзүрөп, «даг д ны довук дег а деп чоннуң үлөг зын уттайн чор Ажырбас, ажыл-а муңгаравайн, бот ла эки шырбайыл, ла, чонум!

Елена Чаа-

Хууда бодап

ЧАҢГЫС-ЛА ТОКА БУРУУЛУГ БЕ?

Журналистерниң болгаш анаа бөдүүн-даа бижээчилерниң парлатканы, сагыжымга таарышпас дыка хей бижимелдерни номчааш, бодумнуң хууда эскерип билгенимни бижип көрей.

Тывага болуп эрткен репрессия дугайында бир кижиден дыңнаанын азы өске кижиниң даап бодааны, хынаттынмаан, барымдаа чок, чиг бижимелдерин солуннарга парладып, Салчак Токаны бактап, боттарын кончуг «төөгүчүлөр» деп санаар кижилер тургулаан болгаш ам-даа бар. Чок кижиниң бажын ковайтып, чеже-даа бактаарга, бодун камгалап шыдаар эвес. «Далай дүвүнге хол четпес, таңды бажыңга аргамчы четпес» деп үлөгер чугаа бар.

Ылаңгыя 1930-1940 чылдарда Тывага төрө херээ дээди чадага чедир чидигленген турган. Ийи бөлүк аразында бот-боттарын чижип, чазак бажыңга олурар дээш, болдунар-ла аргаларны херектеп турганнар. Ол үеде «контрларны» шиидип турда, суд үезинде шупту «контрларның» өчүктөрүн бижээн стенограмма, хүреңсимээр карттыг номну Полат дарганың бажыңың кладовказындан алгаш, номчуп турган мен. Олар өчүктөрүнде бот-боттарының кырынче чууй кагып турар. Чүрмит-Дажы наган бергеш, Токаны боолап кааптары-биле чорудуптарга, аныяк чараш эр боорга кээргээш, боолаваанын Доткан деп кижиле. Судка буруузуң ак сеткилдиг мининген дээш, Дотканы адып шиитпизен. Ынчангаш чажыт күрүне эргилдези кылыр дээш, сүлчээлежип турганнарын, тайылбырлавааска-ла, билдингир.

Чамдык төөгүчүлөргө Тывага репрессия 1925 чылдың мурнунда эгелзэн деп бижип турары шын. Тывага репрессия эгезинде Чүрмит-Дажы, Данчай оларның бөлүү чазак бажыңга олурганнар, олар репрессияның кол эгелекчилери дээрзи билдингир.

1929 чылда Буян-Бадыргы болгаш оон бөлүүн эмин эрттир чөөн үзөлдиглер кылдыр буруудаткаш, контрлаткан, а политбюро кежигүннери, чазак баштыңчылары Чүрмит-Дажы, Данчай баштаан бөлүктүн кежигүннери документилерге ат салып шиитпирлээнер. Ынчангаш мындыг айтырыг тургустунуп кээр-дир. Токаның өөренип турган чылдарында болуп турган репрессияларны чаңгыс Токаже чүге чууй каап турарыл? Чүге дээрге Тока бодунуң чонунуң келир амыдырал-чуртталгасы дээш сагыш аарып, ССРЭ-ге каттыштырган, оон ол сарыылдыг чоруун хандыр угаап шыдавааннар. Дорту-биле чугаалаарга, Тывага феодализмни уламчылаарыңа С.Тока оларга шаптыктап турган. Ынчап кээрге Чүрмит-Дажының бөлүүн шуут буруу чок, актыг дээр болза, шын эвес, чаңгыс талалап көргөни, Токага өжээниг чамдык кижилерниң ажылы болур.

Оон аңгыда Н.Л. Кунчуң багай эвес кижиле, ынчалза-даа Токаны бактаарыңа амырай бээрин, оон-биле чугаалажып тургаш, эскерген мен. Бир күзүн элик адар чөлшээрел садып алыр дээш, Кызылда аңгыны чериниң конторазыңа кирип кээримге, Николай Луджапович ында олур. Амыр-менди солуканывыс соонда боду-ла меңээ чугаалай берди. «Кончуг күзеп чораан ажылымда кирип алдым» – дей-дир. «Кандыг ажыл боор?» – деп айтырамын, «Күрүнениң төп архивинде» – деп харыылады.

Оон аңгыда Николай Кунчун архивтен алган репрессия дугайында чүүлдеринде чүгле Эрзин, Тестиң контр соянарның саны 156 кижиле четкен деп бижээн. Херек кырында оон тургусканы даңзыда 138 кижиле айтылган. Оларның аразында 17 кижини боолап шииткен деп бижээн. 12 кижини кандыг статьялар-биле боолаанын айтыпайн, эреңгей өзү-биле бооладып өлүрткендер деп каан. Ол-ла даңзыда мээң ачамның төрели кижиниң ат-сынын ийи катап кириген. Бир кижини Тыва ССРЭ-ге каттышкан соонда 11 чыл эрткенде, РФ-тиң КХ-ниң 95 ч. 2 кезээ-биле 1955 чылда шииткен, ол репрессияга хамаарышпас ужурлуг. Арткан 121 «контрларны» шуптузун кандыг статьяларга шииткенин айтканан бодаарга, контрларга хамаарышпас статьяларны чажырыпкан. Ону бодап көөргө, «контрлар» санын сагышты-биле көвүдөдип алыр дээш, дыка кызып ажылдап турганы билдингир. Олар контрлар бе азы өске кем-херекке буруудаттырганнар бе дээрзин ылап тодарадыр ажыл ам-даа хей. Статьяларын айтканан болганда, оларны контрлар деп канчап бүзүрээрл? Статья чокта кижини шиидер хоойлудурум кайда-даа чок. Оон аңгыда истелгеге 3-4 айларда чыткаш, кандыг-даа шииткел чок салып үндүрүпкөн 3 кижини 121 «контрун» даңзызынче база кири санаан. Үстүнде айтканым «контрлар» чүгле Эрзин, Теске хамаарышкан, а өске районнарның даңзыларында чеже «контрларны» агаардан алганы билдинмес.

Репрессия дугайында материалдарда Тока «тергиидеп» турган дээни шын эвес, а херек кырында НКВД-ниң (Иштики херектерниң улус комиссариатының) кожууннарда ажылдакчылары тергиидеп турганнар.

Бир болуушкунуң дириг херечизи мен. Улус бүзүрөөс чыгыс боор, 1937 чылда Божалыгга кыштап турувуста, өггө олурумда, ыт эзге берди, даажы баглаашта аъттыг кижиле келди. Танывас кижини аъттан дүжүрбес ыт чүве. Оон ол кижиле өг чанынга чортуп келгеш, аът кырындан кымчызы-биле өг кырынче ийи катап каккаш: «Контр, бээр үн, ыдың тут» – деп алгыраарга, авам мени үндүрүптү. Үнүп келгеш көөрүмге, боо чүктөөн кижиле ачамны адааш: «Ыдын кижиге салып

турар контр боор бо, бээр үн» – дээрге, «Ачам өгдө чок» – деп харыылады. Ол аразында авам өгдөн үнүп келди. Оон ол кижиле: «Ыдыңарны боолаар кижиле мен» – дээш туруп бээрге, авам: «Кодандан үндүргөш, хараганга баглап бер. Оон башка ачаңны контрладып каар» – деп сымаранды. Ам канчаар боор, кодандан үндүргөш, ховунуң улуг кара хараганынга баглап бердим. Хөөкүй ыдым билип турган боор, менче көргөш сыылаар, боолаар дээш шыгаай бээрге, хараган артынче бажын чажырап, кээргенчин канчаар. Ол кижиле менден: «Чүрээ кайда ийик моң, оол?» – деп айтыргаш, чаңгыс боолады. Шынап-ла, чүрээнге боолаан боор. Ыдымны кээргээш, ыглапкан мен. Ийи караам-биле көргөш дерзии үлүгедиг бо хүнге чедир ам-даа көстүп артып калган. Оон бээр 80 ажыг чылдар эрткен-даа болза, ыңдыг болуушкун каяа уттундурар, ыдымның сөөктөрүн агаар-бойдус хөмө хадып каапкан боор. Ол черни барып көргөн болза, канчап барган ирги деп бодап чоруур мен.

Ол кижиле өгдө-даа кирбейн, кожавыс Дембирел дээр кижиниң аалын айтырып алгаш чорупту. Сөөлүнде дыңнаарымга, Дембирелди тудуп апарган болду. Кежээ ачам чедип келгеш: «Черликпен көзүлбес, кайнаар халып чоруу барганы ол ирги» – дээрге, хүндүскү болуушкуну шуптузун тайылбырлап бердивис. Ачам тургаш: «Хөөкүй мээң амы-тыным алыр дээш, мени эдерип келген-дир» – дээш, дыка хомудады.

Ол ыттың төөгүзү мындыг чүве. Ачам Балгазындан аъттыг кел чорааш, Каскал дужунга адын дыштандырып, шай хайындырып, хүнезинин чип орда, ыт маңнап кээрге, чөмгөргөш чоруптарга, аалга чедир эдерип келгеш, бистиинге өөрени бээрге, Черликпен деп адап алган бис. Шынап-ла, ачамны бодунуң амы-тыны-биле камгалап кааны ол боор. Ынчап кээрге НКВД ажылдакчылары тергиидеп турганы шын, бо болуушкуну Тока кайын билер. «Хаандан хаалгачы кончуг» деп чүве ол-дур.

Репрессия дугайында эрткен вектиң 90 чылдар соонда бижимелдерде чектедил, кыя көрдүрүп, буруудаттырып турар чаңгыс кижиле – Салчак Калбак-Херекевич Тока. Өске бөлүктөр, тодаргайлаарга, Чүрмит-Дажы, Данчай болгаш политбюро кежигүннери, документилерге ат салып турганнарның аттарын адавайн, оюп каапканнар. Оларның чамдызы Токаның бодунуң өөредип, дешпидип каан салгакчылары. «Токан эник ээзин эзэр» дээр ышкаш болганнар.

Бир эвес 1938 чылда Чүрмит-Дажы, Данчай сугларның бөлүү тиилзэн болза, Токаның бөлүү чазакка болгаш чонга удур бүтпес идегеттер, контрлар кылдыр бооладып шииттирери чайлаш чок, «таптап» каапканын Серенмаа Шойдун боду көрүп турган ышкаш бижээн. Бир эвес

Серенмааны-биле алыр чүв шуут будулчак. Ол үеде Серенмаа дун өртемчей кырынга турган хирезинде чогаадып бижээн. С.К. Токаны үндезин чок черге дый, контрларның херээн удур киришкен деп нүгүлдээн.

2018 чылдың № 71 «ШЫН» Даш-оол Кара-Салдың «Иштики» тыва сайтытары» деп бижимели вага болуп турган ханныг репрессия кол удуртукчузу Салчак То нүгүлдээн. Ол хирезинде «Төөг ынак, ону хөөредип база чогаады бас» деп бижээн.

Бир катап ИХЯ-га (Иштики х яамызынга) хурал болган. Ток чаа томулаткан республика пр Кара-Салды эдертип келгеш, И ажылдакчыларыңа таныштырды биле кады келген аныяк оол К Владимир Бораевич-дир. Чоо юрист эртем чедип алган, рес ка прокурорунче дешпидип ал Көрүп, таныжып алыңар, ажы хүлээлгенер чаңгыс улуг улус-ту – деп чугаалааш, кем-херекти дири-биле эп-найаралдыг ажыл Салчак Тока чагаан.

Үстүнде бижээним Даш-оол Ка Тока дарганы куду көрүп, бо-ла берген турар чылдагааны боду төөгүчү кылдыр санап турар ча Даш-оол Кара-Сал болгаш Сер Шойдун ышкаш, бодунуң чонунуң төөгүзүн эки сайгарып өөренип ке маанчок, өскээр чогаадып, «сыспа турарлар бистиң аравыста бар. Ты билдингир көскү удуртукчузу чор жини нүгүлдөп, буруудадып турар кеземче херээн оттурар барым, солуннарда четчир кылдыр бижээ

Тыва АССР-ниң Дээди Сөведи ның репрессияга буруулуун азы чогу истеп хынаар комиссияны гускан. Составыңа Макушин, С болгаш Губина дээш өске-даа ш юристер кирген комиссия С. Тока чок деп түңнелди үндүргенин респу прокурору ат салган документ бад турар.

2015 чылда парлаан «Жизн мечательных людей Тувы» деп үндүреринге киришкен Тываның эртемденнери, совет-партия а дакчылары Н.М. Моллеров, Г.Ч. Ш А.К. Канзай, А.А. Самдан, Д.К.Х- жак, У.А. Донгак, Ч.Ч. Норбу дээш даа өскөлөр тус-тузунда темалар Токаның күрүнениң болгаш чон мурнунга ак сеткилдиг ажылдааны гаш чазыгларын ажит-чажыт чогу бижээнер. Оларның аразындан То репрессия удуртуп турганын кым биживээн. Салчак Токаның буруу чон номнуң 484-кү арнында каш-ла сөс бадыткап бижээн.

Ынчангаш Токаның буруузуңу гайында айтырыг моон соңгаар тур болгаш хаалган дээрзи билдингир

Балдан ШАГ

иштики херектерниң хоор

БАЙЫРЛЫГ КЫШ! ЭКИИ ЧАС!

(Төнчүзү, Эгези 1-ги арында).

Бараан садып турар садыгжыларны сонуургап тур мен. «Бо кандыг кончуг чараш чүвөл! Оренбургтун чүң аржылыдары дег аргаан, чараш чеңи-чоктар, аржыыл-хөйлеңнер! Өртээ кайы хире ирги? Кайыын келген мындыг чараш аргаан чүүлдер боор бо?» деп, мээң салган хөй айтырылгарымга садыгжы уругунуң чайы чогуңдан чүглө «Эйлиг-Хемден келген» деп ийи сөстү харызынга алдым. Садып алыкчылар ол садыгжыны үглөп-ле турлар.

Каастап тургаш даараан тыва бөрттер, шыва тоннар... Садыгжызы аныак эр кижиле база-ла чай чок тур. «Силерни кым дээр ирги? Кайыын келдиңер? Кымның даараан ажилдарыл бо?». «Мен бодум даараан мен.

Шамбалыгдан келдим. Мени Артыш Мортай-оол дээр» дидир. Эр кижиле ол хире шевер боорга, канчап магадаваас боор.

Кайгамчык-тыр!

Чадаанадан Чечек Саттың даараан хептери база дыка чараш-тыр. Ооң-биле чугаалажыр арга-тыппадым. Садып алыкчылар шуут үзүлбес.

Чараш каасталгалар, чымчак ойнаарактар, янзы-бүрү бажың дериг-херекселдери дизе-ле, бо ярмаркада чүнү чок дээр.

Бараан харап, ыр-шоорга өпейледип базып турумда, демги-ле башкарыкчының хөйге кыйгызы дыңналып келди: «Калбак чонну байырлалывыстың эң кол кезээ — Чучело (кыштын дүрзүзүн) өрттедириниң езулалынче чалап тур бис!». Хамык чыылган чон улуг чалгы-биле ол дүрзү чанында-ла келдивис. Каш янзы өңнүг аржыылдар-биле шарыттынып, шугланган кыштын дүрзүзү бо тур. «Бо кыш-биле хамык багай чүүлдер арлып чоруй барзын, сагыш-сеткилде аар бодалдар, амыдыралда бергелер, аарыг-аржык, аас-дыл — шуптузу бо дүрзү-биле кады өрттенип, эстип, хайлы берзинем!» деп кижиле бүрүзүнүң бодалы-ла ол боор ийин оң. «Байырлыг, Кыш!». Хензиг када-ла

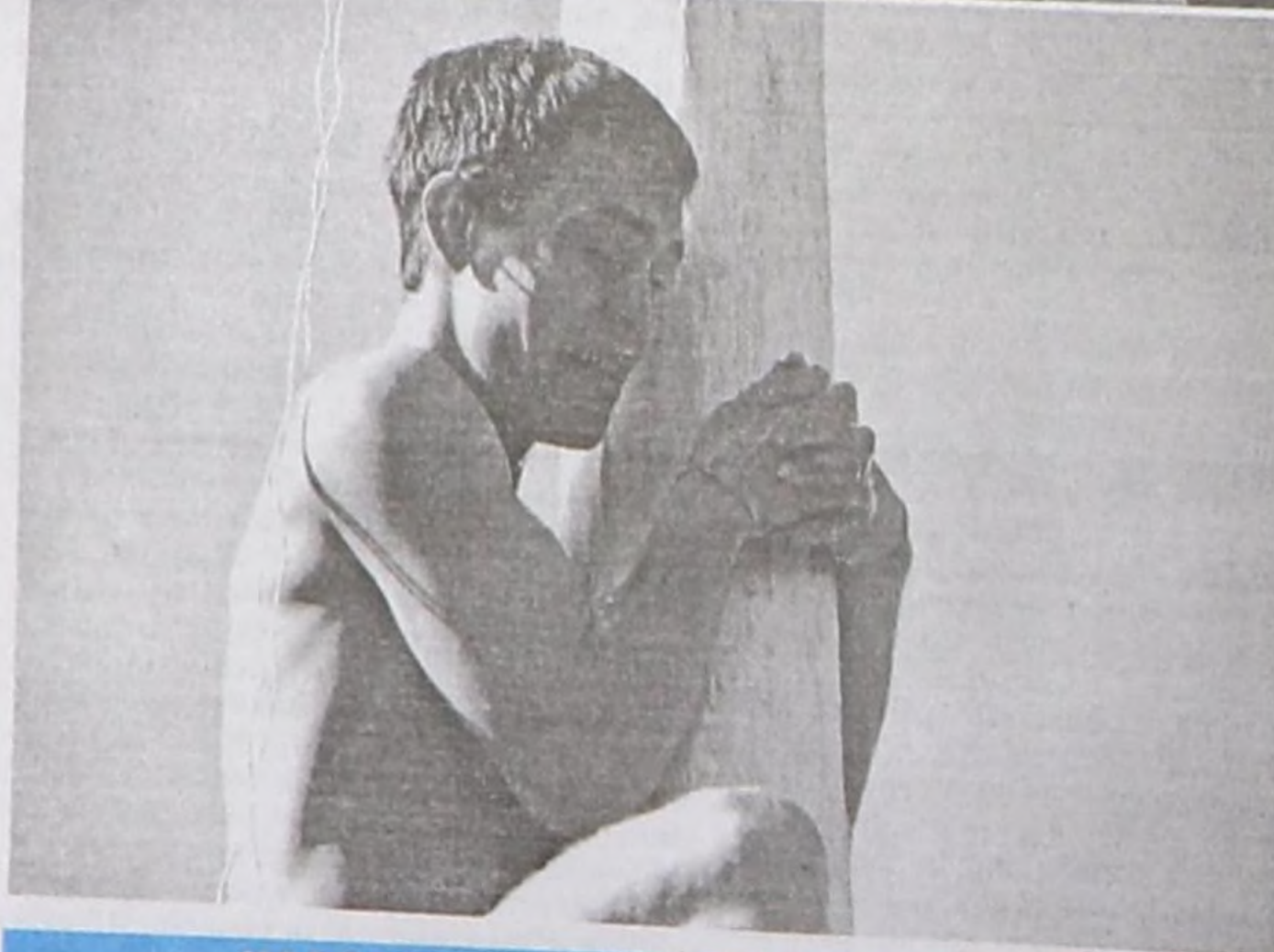
ол хып кагды. Чамдык кижиле бодалдарын бижээн саазыны кири каап-даа турар. Күзөлдө болзунам!

«Байырлыг Кыш! Экии Час!» аныак байырлалы — хөглүг М. делгерезин!» деп сеткил-хөөң-чон солун байырлалдан тарап

Светлана ДАЧ

Арслан АРАКЧААНЫҢ т

ган чу

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

«ШЫН» солуннуң туду садып алыкчыларының кичээнгейинге!

«ШЫН» солуну Кызыл хоорайның «Гаруда» болгаш УЛУГ САДЫГ ТӨПТЕРИНДЕ, киоскилеринде, Арба шөлүндө, Почта доктаамында база редакцияның бодунда (Красноармейская кудумчузу, 100) садып тура

солуннуң сайтызы: shyn.ru

электронуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 14700 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 46

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь (К.А. Куулар) — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.

Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).

Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш).

Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.

Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).

Очулга (редактору А.К. Ооржак, Р.Д. Демчик, А.А. Лагбы).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАОУ РТ «Редакция
газеты «Шын»/лсч 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001

Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херечилдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлам
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парламталган материалдары
торларының бодалдары редакцияның туруту
дүүшпейн барып болур. Айыттыңан санчыры
өскө-даа фактылары, дыңнадылары дээр
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530.
Организацияларга — 31730.
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Нөмөри парламгаже дужааганы:
график өзүгээр — 18.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонна